

ЗА ТВОРЧЕ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНІХ СУСПІЛЬСТВ

XXII з'їзд КПРС накреслив найневідкладніші завдання побудови комунізму. Серед них найголовнішим є виховання нової людини — будівника комуністичного суспільства. У цій справі важливе місце відводиться суспільним наукам, зокрема історії.

Археологам добре відомо про той живий і постійний інтерес, який виявляли класики марксизму-ленінізму до історії стародавнього суспільства.

«До середини минулого століття передісторія суспільства, суспільна організація, що передувала усякій писаній історії, була ще майже зовсім невідома»¹. З появою праці Маркса «Німецька ідеологія» історична наука одержала перше коротко викладене вчення про первісний лад в діалектико-матеріалістичному дусі.

В «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс на основі глибокого вивчення історичних фактів дали струнку періодизацію історії первісного суспільства. В основу періодизації Маркс і Енгельс поклали розвиток форм власності, визначивши три основних її форми — племінну, античну і державну та феодальну або сословну.

Пізніше написані праці з історії економічних категорій («До критики політичної економії»), з'являється безсмертний «Капітал», в якому Маркс немало уваги відводить розгляду економічного стану стародавнього суспільства, в тому числі визначає суть положення про тиск надлишку населення на виробничі сили при низькому рівні їх розвитку. Цим положенням пояснюється багато суспільних явищ — виникнення відтворюючих форм господарства, міграція, колонізація, причини стародавніх воєн тощо. Тільки з дуже глибокого і всебічного знання закономірностей розвитку виробництва Маркс зробив геніальний висновок: «Таку саму вагу, як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці»².

Неоціненний вклад внесли Маркс і Енгельс також в розробку питання про розвиток форм власності, проблему внутріобщинних відносин на ґрунті земельних прав і форм землекористування. Працю Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», присвячену історії первісного суспільства, високо оцінив Володимир Ілліч Ленін.

Неоцінимим є значення праць Леніна для історії стародавнього суспільства. В них можна знайти багато прикладів того, як, торкаючись різних проблем, вже, здавалося б, історіографічно забутих, він умів вдих-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. V, стор. 410.

² К. Маркс, Капітал, т. I, 1952, стор. 182.

нути в них нове життя, залучити їх для розв'язання злободених питань різних історичних періодів, взяти їх в нових зв'язках, з нового боку і в новій перспективі. Ленінська розробка питань історії докласового суспільства торкалася багатьох актуальних проблем. Насамперед Ленін дав струнку і точне визначення суті докласового суспільства як первісно-комуністичної формації. Саме В. І. Ленін виявив основний закон розвитку і розкладу докласового суспільства, уточнив періодизацію докласового суспільства (епоха становлення — первісне стадо, епоха розвинутих первісно-комуністичних відносин — первісна комуна).

В. І. Ленін у лекції «Про державу» визначив істотні риси первісної сім'ї, процес утворення і розвитку племен, виникнення класів, розкрив риси первісної ідеології, в тому числі і релігії.

Марксизм-ленінізм розглядає первісну формацію як одну з ланок загального історичного процесу, як найраніший етап в історії суспільства. Саме тому, що первісно-комуністична формація є органічною частиною загального історичного процесу, ця галузь знань завжди входила до кола пильної наукової уваги до неї з боку класиків марксизму-ленінізму.

Проте можна взяти приклад не тільки з ранньої історії суспільства. Відомо також, з яким глибоким інтересом і розумінням ставилися класики марксизму-ленінізму до пізніших історичних етапів — рабовласницької і феодальної формації.

Проте, досліджуючи загальні закономірності історичного процесу, класики марксизму-ленінізму завжди лишалися великими знавцями окремих історичних питань, численних фактів, які, власне, і становили основне джерело для їх узагальнень. Класики марксизму-ленінізму широко і проникливо штудують часто вузько спеціальні дослідження з найрізноманітніших галузевих знань, які не тільки прямо стосуються розроблюваних ними проблем, а й суміжних за своїм значенням. Археологія, етнологія, лінгвістика, геологія, статистика постійно беруть участь у творчому науковому процесі класиків марксизму-ленінізму. В пізнанні окремих закономірностей, у вивченні фактів великих і зовсім малих класики марксизму-ленінізму вбачали головне джерело для виявлення загальних закономірностей. Саме в цьому було джерело їх творчого натхнення, животворне значення якого відчули на собі покоління дослідників. Велике значення в розвитку історичної науки відіграли праці Маркса «До критики політичної економії» або «Змушені міграції», Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину», лекція Леніна «Про державу».

За час, що пройшов від Великої Жовтневої соціалістичної революції і до наших днів, радянська археологічна наука, спираючись на теорію марксизму-ленінізму та широкі матеріальні можливості, завоювала почесне місце серед гуманітарних наук. Ці досягнення були б ще більш значними, коли б не серйозні перешкоди, які виникли у зв'язку з поширенням культу особи Сталіна, догматизмом і начотництвом як породженням культу особи. Можна навести чимало прикладів про некритичне і догматичне сприймання висловлювань Сталіна з питань стародавньої історії, про насаджування його ненаукових поглядів, які гальмували розвиток історичної науки. В роботі «Анархізм і соціалізм» Сталін намагався дати періодизацію суспільного розвитку. В результаті, всупереч стрункій марксистсько-ленінській періодизації, Сталін запропонував плутану схему розвитку людського суспільства. За «періодизацією» Сталіна, первісний комунізм змінюється матріархатом з його землеробським господарством. Насправді ж матріархат є тільки одним з інститутів первісно-комуністичного ладу, а не якимсь особливим шаблоном розвитку людського суспільства. Так само неправильно висвітлював Сталін питання про перехід від первісно-комуністичного ладу до рабовласниць-

кого. Він вказував на зміну патріархату рабовласницьким ладом, тобто соціально-правового інституту суспільно-історичною формацією.

Чимало плутанини внесли висловлювання Сталіна з питань про родові і племінні мови. Вбачаючи в них різні історичні категорії, Сталін не врахував, що родова організація є найчастіше складовою частиною племінної організації. Рід без племені в умовах первісно-комуністичної формації існувати не може, оскільки в суспільстві діє обов'язковий закон екзогамії, тобто заборона шлюбів всередині одного роду.

На XX з'їзді КПРС партія розвіяла ореол наукової непогрішимості Сталіна і разом з відновленням ленінських норм в житті нашого суспільства відкрила шляхи для колективних та індивідуальних творчих пошуків, в тому числі і в галузі історії стародавнього суспільства. Було вироблено новий курс і для історичних наук, в якому велика увага приділялася справі зміцнення і розробки джерелознавчої бази, як основи для узагальнюючих досліджень.

Міцною основою для історичних досліджень є настанови, що випливають з рішень XX і XXI з'їздів КПРС. Вінцем теоретичних творчих розробок марксизму-ленінізму є матеріали XXII з'їзду КПРС, в яких також велика увага приділяється ідеологічним питанням, в тому числі й історичній проблематиці.

У світлі рішень XXII з'їзду КПРС в грудні 1961 р. і в січні 1962 р. відбулися всесоюзні наради, присвячені ідеологічним проблемам. На Всесоюзній нараді з питань ідеологічної роботи (грудень 1961 р.) багато уваги було приділено завданням суспільствознавчих дисциплін, особливо розвитку історико-партійної, філософської і правової наук. Такою ж важливою і програмною була Всесоюзна нарада завідуючих кафедрами суспільних наук вищих учбових закладів (січень 1962 р.). На обох нарадах були визначені завдання дальшого розвитку суспільних наук, розроблені заходи для корінного поліпшення викладання гуманітарних наук у вузах, вироблені шляхи і напрями, по яких повинні йти наукові дослідження.

У світлі рішень XXII з'їзду КПРС та інших партійних документів особливо чітко виділяються завдання суспільних наук, в тому числі і археології. Насамперед необхідно відзначити деяке відставання теоретичних розроблень ряду найважливіших, актуальних проблем. В археологічній науці багато уваги приділяється етногенетичним питанням, утворенню культур, родових, племінних об'єднань, народностей та ін. Проте через нерозробленість загальних положень теорії етногенезу виявлення відповідних ознак для окремих етнічних утворень є ще важким. Неясними лишаються ще самі внутрієтнічні закономірності, які відбуваються в суспільстві і ведуть до переходу від одного соціально-економічного стану до іншого. Теорія етногенезу, безумовно, повинна привертати до себе значно більше уваги. Певне місце мають зайняти дослідження в галузі абсолютної та відносної хронології. Проблема ця має не часткове значення вже тому, що збагачує науку знаннями про закони нерівномірності розвитку людського суспільства, про конкретні форми складання суспільних і господарських утворень в часі і просторі.

Той великий переворот, який здійснюється в природничих науках, захопив і суспільні науки, і в першу чергу — археологію. Археологія вже не може задовольнятися тільки тісним співробітництвом з антропологією, етнографією, геологією, палеозоологією, палеоботанікою, хоч співробітництво це корисне і повинно всемірно зміцнюватися. Тепер застосовуються нові методи досліджень археологічних залишків, які значно збагачують науку знаннями першочергового значення. Наприклад, вже зарекомендували себе спектрографічні дослідження стародавніх металів, спорово-пилковий аналіз, який дає можливість відтворити історію рослинності майже в усій її багатогранності та ін.

Знаходить своє застосування і аерофотозйомка, яка дозволяє не тільки вести розшукові роботи, а й досліджувати археологічні об'єкти в їх оточенні та узагальненому стані. До речі, в розшукових роботах, особливо при виявленні стін, кам'яних закладок, підземних порожнин та ін., значні результати дає і метод електрондажу.

Надзвичайно важливого значення набувають тепер радіоактивні методи, які застосовуються в археології, зокрема радіокарбонний метод (C_{14}). Він набув значного поширення за рубезем і знайшов своє практичне розроблення в спеціальній лабораторії в Інституті археології АН СРСР в Ленінграді. Результати дослідження розпаду ізотопу C_{14} дають можливість проводити абсолютні обчислення віку археологічних об'єктів, особливо для палеоліту в межах поправок ± 50 —100 років. Ведеться підготовка до випробовування й іншого методу абсолютного датування — методу виявлення залишкових явищ земного магнетизму, який зберігається в глиняних виробах, що були випалені в давнину. Цікаві результати дав і так званий колагеновий метод, який дістав велике поширення на Україні.

Серйозне значення для встановлення меж стародавніх поселень і виявлення площ, які знаходилися під посівами, має метод визначення фторових сполук на місцях досліджень.

Для порівняно пізніших епох важливе значення набуває дендрологічний метод дослідження. Вивчення характеру річних кілець на спорудах з дерева дає вказівки на відносні дати, особливо в межах будівельних комплексів, не дуже далеких у часі.

Отже, археологічна наука знаходиться тепер на порозі великого технічного переозброєння. Впровадження цих прийомів досліджень археологічних об'єктів розширить порівняно з минулим у багато разів історичні горизонти археологічної науки не тільки у напрямі практичного виявлення і вивчення нових фактів й теоретичних побудов.

Бурхливий розвиток будівництва зобов'язує археологів вивчати пам'ятки в зонах великих будівництв, особливо в районах гідробудов. Досвід у цій справі, одержаний на Дніпробуді при спорудженні Каховської, Кременчуцької, Дніпродзержинської, Канівської та інших ГЕС, показує, як збагачується радянська археологічна наука багатограними історичними джерелами.

Чи значить це, що технічне переозброєння археологічної науки поглине її соціальну суть? Навпаки, все те нове, що вводиться у методіку досліджень, повинно сприяти розширенню і поглибленню дослідження історії суспільства в усіх його багатогранних проявах.

Перед археологічною наукою в усій широті постає необхідність координації роботи із зарубіжними дослідниками історії стародавнього суспільства, в першу чергу з країн народної демократії. Радянська археологічна наука може і повинна розвивати міжнародне співробітництво. Саме археологія може показати інтернаціональні риси в докапіталістичних суспільних утвореннях, риси, властиві природі людини. Археологія і антропологія можуть і повинні спрямувати свою увагу проти людиноненависних расової та інших «теорій», що принижують гідність людини в капіталістичних країнах. Нам здається безглуздом пов'язувати расовий тип з рівнем розвитку культури. Проте це має місце в капіталістичних країнах, де здійснюються всякого роду расові дискримінації.

Археологія мусить більше уваги приділяти антирелігійним темам, науково розробляти історичні корені походження релігійних вірувань, показувати шкідливість релігійних пережитків.

Вивчення історії стародавнього суспільства повинно бути однією з важливих ланок в ланцюгу дослідження закономірностей в розвитку людського суспільства, воно сприятиме виробленню матеріалістичного світогляду.